

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philological Sciences. Vol. 1 (96)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філологічні науки. Вип. 1 (96)

ISSN (Print): 2663-7642
ISSN (Online): 2707-4463

УДК 811.161.2'373.45-112+81'282
DOI 10.35433/philology.1 (96).2022.145-154

ГУНГАРИЗМИ В ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI–XVII СТ.

В. М. Титаренко*, А. В. Яшук**

Предметом опису статті є гунгаризми, виявлені в північноукраїнських текстах XVI–XVII ст. У розвідці коротко схарактеризовано українсько-угорські контакти, термінологію називання запозичень з угорської мови, принагідно розглянуто історію дослідження гунгаризмів в українській лінгвістиці, насамперед зосереджено увагу на лексемах угорського походження.

Зазначено, з яких тематичних груп запозичувалися гунгаризми, яких лексико-семантичних змін зазнавали в аналізованих пам'ятках, також описано їхню подальшу еволюцію в українській мові загалом та в північноукраїнському наріччі зокрема за матеріалами лексикографічних праць.

На основі проведеного дослідження встановлено: у північноукраїнських пам'ятках функціонувала незначна кількість слів угорського походження, що пояснюємо відсутністю безпосередніх контактів, пасивними торгівельно-економічними зв'язками тощо. Виокремлені гунгаризми представлені переважно у двох тематичних групах: побутова та військова лексика.

Спостереження за матеріалами СУМу дають підстави вважати, що частина аналізованих гунгаризмів вийшла з активного вжитку української мови переважно через відсутність позначуваної реалії, окремі вживаються в поліському наріччі, зазнавши лексико-семантичних змін.

Проаналізувавши лексикографічні праці, у котрих представлено матеріали з північноукраїнського наріччя, можемо констатувати, що в процесі розвитку слова змінювалися на лексико-семантичному рівні.

Для одних проаналізованих лексем угорська мова була джерелом запозичення (добошъ, кгермекъ, ка(р)вашъ, газука, макгерка, катанка, шишакъ), для інших – посередником (бакгазия, доломан, кунтушъ, палашъ, чижми), а деякі слова (га(и)дукъ, шабля) не мають серед етимологів одноставної думки щодо походження. Найімовірніше, що майже всі

* кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)
ktytar@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1599-9964

** кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
(Житомирський державний університет імені Івана Франка) lesjajashhuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4314-0807

гунгаризми потрапили до українських текстів, писаних на північноукраїнських територіях, через посередництво польської мови, зважаючи на відсутність безпосередніх контактів.

Ключові слова: гунгаризми, мадяризми, тематична група, лексико-семантичні зміни, мовні контакти.

HUNGARIANISMS IN NORTHERN UKRAINIAN WRITTEN RECORDS OF THE 16-17TH CENTURIES

Tytarenko V. M., Yashchuk L. V.

The subject of the article is Hungarianisms found in the North Ukrainian texts of the 16-17th centuries. The article briefly describes the Ukrainian and Hungarian contacts, the terminology of naming borrowings from the Hungarian language, occasionally considers the history of the study of Hungarianisms in Ukrainian linguistics, focuses on tokens of Hungarian origin.

The article in particular based on materials of lexicographical works, indicates from which thematic groups the Hungarianisms were borrowed, which lexical and semantic changes they underwent in the analyzed written records, and their further evolution in the Ukrainian language in general and in the North Ukrainian dialect.

Based on the study, it was established that a small number of words of Hungarian origin functioned in the Northern Ukrainian literary records (we found them), which is explained by the lack of direct contacts, inactive (passive) trade and economic ties, etc. Selected Hungarianisms are presented mainly in two thematic groups: household and military vocabulary.

The observation of DYL gives grounds to believe that some of the analyzed Hungarianisms came out of the active use of the Ukrainian language, mainly due to the lack of denoted realia, some are used in the Polissya dialect, having undergone lexical and semantic changes.

Analyzing the lexicographical works, which present materials from the Northern Ukrainian dialect, we can confirm that the borrowed units have changed at the lexical and semantic level.

For some analyzed words the Hungarian language was a source of borrowing (добовъ, кгермекъ, ка(р)вашъ, газука, макгерка, катанка, шишахъ), for others it was a mediator (бакгазия, доломан, кунтушъ, палашъ, чижми), separate words (за(и)дукъ, шабля) do not have a unanimous opinion among etymologists about their origin. It is most probable that almost all Hungarianisms got into Ukrainian texts written in the Northern Ukrainian territories through the mediation of the Polish language, given the lack of direct contacts.

Keywords: Hungarianisms, Magyarism, thematic group, lexical-semantic changes, language contacts.

Постановка наукової проблеми.

Вивчення мовних контактів у діяхронії часто дає цінний матеріал для дослідження суспільно-політичних та культурних взаємозв'язків між певними народами в минулому. Найдавніші українсько-угорські взаємини сягають VIII–IX ст., того часу, коли угорські племена контактували з полянами. Починаючи з часів Київської Русі, у різні періоди такі контакти мали неоднакову інтенсивність. Тісні взаємини переважно були на суміжних землях – Західної України (Галичина) та Угорщини, тому й вплив угорської мови позначився найбільше передусім на тих

діалектах, де були безпосередні тривалі контакти – на закарпатських землях. Північноукраїнська територія в XVI–XVII ст. безпосередньо не контактувала з угорським народом, а відповідно й мовою, тому запозичення з угорської могли проникати в поліські пам'ятки за посередництвом мов, зокрема польської, або усним шляхом із західноукраїнських діалектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запозичення з угорської мови ставали предметом різносторонніх студій багатьох українських (Є. Барань, С. Гриценко, Й. Дзенделівський, В. Лавер, П. Лизанець, В. Німчук, В. Орос,

О. Рот, П. Чучка та інші) та угорських мовознавців (Е. Балецький, А. Деже, І. Кнежа, Ш. Мокань, І. Удварі, А. Чопей, В. Штефуца та ін.).

Докладно описано історію угорсько-українських зв'язків з аналізом гунгаризмів у різних пам'ятках, лексикографічних працях, художніх текстах, говорах української мови в монографії "Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти" Є. Барань [1]. Різноманітність схарактеризовано слова угорського походження на матеріалі староукраїнських пам'яток XVI–XVII ст. у праці С. Гриценко [3]. У цих студіях найповніше подано бібліографію з дослідження українсько-угорських мовних контактів. Запозичення з угорської мови називають різними термінами: мадяризми, гунгаризми, унгаризми.

Мета роботи – простежити особливості функціонування гунгаризмів на віддаленій території, котра не мала безпосереднього контактування з угорцями, зокрема, у північноукраїнських текстах XVI–XVII ст. Аналізовані пам'ятки походять із північноукраїнської території – Житомира, Луцька, Володимира, Овруча.

Виклад основного матеріалу дослідження. У досліджуваних північноукраїнських текстах ділового стилю незначна кількість угорських слів спричинена відсутністю безпосередніх контактів, некомпактністю заселення угорських народностей. Наявність відповідників у польській мові може свідчити про її посередність у їхньому проникненні. Також угорська мова виступала посередницею в проникненні із тюркських мов.

Мадяризми в аналізованих пам'ятках виявлено лише у двох тематичних групах, а саме: *військова та побутова (назви одягу) лексика*.

У першій групі в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. виявили лексему **ка(р)ваишъ**, яка, на думку укладачів

"Етимологічного словника української мови", є запозиченням із польської мови (п. *karwasz* 'обшлаг, манжет, металевий нараменник у гусарів'), де вона утворена від основ іменників (< *kar* 'рука' (із тюркських мов) + *vas* 'залізо') [ЕСУМ 2: 389], у польській мові етимологи вважають її запозиченою з угорської (п. *karwasz*, уг. *karvas* [BES I: 638; Brückner 1927: 221]) 'металевий наплечник': ...в року *тєперє(ш)нє(м)* дня *пє(р)шого* июня *по(д) ча(с) про(ш)лоє* *єкьсьпєдыцьє* с козаками на мєнованую *має(т)но(ст)* сєло *Бугаю(в)ку*, *дє(р)жаву* *єго м(л).* *пна Ко(р)сака*, *мо(ц)но* *кзвє(л)то(м)* *наєхали*, *та(м) жє* *впа(д)ши* *до (д)вору*, *чєля(д)* *всю поро(з)ганяли* *и што-ко(л)вє(к) та(м)* *в дворє* *налє(з)ли*, *поша(р)пали*, *а мєновитє*: ...*ка(р)ваиш(в) па(р)* *двє...* (Житомир 1630; СР: 223); *взял*: ...*лукъ турьскій...*, *каръвашє* – *золотыхъ осмъ коштуючие* (Луцьк, 1649; АрхЮЗР 3/IV: 308, цит за: СЛУМ 14: 52). Лексема в подальшому не стала надбанням української мови й перейшла до пасивного лексикону.

Розширювали слова угорського походження підгрупу на позначення осіб, пов'язаних із військовою справою. Через польське посередництво ввійшов у лексикон староукраїнської мови гунгаризм **добошъ** (стп. *dobosz*, уг. *dobos* [ЕСУМ II: 98]) 'військовий музикант: барабанщик; литаврист': *а єго м(л).* *па(н)* *хоро(н)жи(и)* *соки(р)кою* *в голову* *тя(л), ѿ(д)* *которыхъ ра(н)* *и с коня* *спад(л)ь*, *позадавали*, *а поти(м)* *ю(ж)* *на зє(м)ли* *лежачого* *небо(з)чика* *вси спо(л)нє* *з чєля(д)ю* *своєю* *тыра(н)ско* *праве* *забияли*, *в оста(т)ку* *и стрєля(т)* *до* *небо(з)чика* *єго м(л).* *па(н)* *ро(т)мистрь* *конє (и)нє* *росказа(л)*, *яко жь* *в по(л)* *з ручьници* *южь* *ба(р)зо* *ра(н)ного* *добошови* *своє(му)* *прє(с)трєли(т)* *росказа(л)* (Житомир 1650; ДМВН: 201). Виявлений номен із часом перейшов до пасивного пласту лексики.

З угорської мови запозичено слово **га(ц)дукъ** (уг. *hajdú* [ЕСУМ I: 453]) 'солдат придворної охорони': *Тєды* *за ты(м)* *по(с)ла(н)цє(м)* *зара(з)* *пришо(л)* *жидо(к)* *имєнє(м)* *Ицко*, *слуга* *арє(н)даро(в)*, *зь*

га(и)дуками, и пиво тоє пограбили (Володимир 1603; ТУ: 238); на то(т) домъ его мѣш(ка)(н)я споко(и)ного до местечка Янятина на до(м) его вла(с)ны(и) тые то слуги его, бояре, га(и)дуки и по(д)даные з места Нового Ружина на то(т) ча(с) де(р)жавы его ... та(м) же ѿ(с)кочи(в)ши круго(м) ѿколо до(му) мешка(н)я пна Якуба Рудзи(н)ского, ѿкри(к) учинили обычае(мъ) неприяте(л)скимъ, (с) пу(л)гаковъ стреляли, челя(д), побили, помо(р)довали и поранили (Житомир 1611; АКЖГУ: 58). Укладачі "Етимологічного словника української мови" пояснюють як пряме запозичення з угорської мови, на їхню думку, вважати польську посередницею немає достатньо підстав [ЕСУМ I: 453]. Звертаючи увагу на кінцевий приголосний в українській і польській мовах, М. Кочіш наголошує на польському посередництві [цит. за: 1: 72–73]. У монографії Є. Барань можна ознайомитися з розвитком семантики слова: "уг. hajdú мало первинне значення 'пастух', пізніше розвинулося значення 'піхотинець' через те, що пастухи виконували своє завдання, маючи при собі зброю; відоме як історизм на позначення солдата, який на маєтках трансільванського князя Іштвана Бочкаї виконував службу, отримуючи за це землю" [1: 72–73]. У процесі розвитку лексема зазнала розширення семантики: у XV–XIX ст. у південних слов'ян – повстанець-партизан, що боровся проти турецького панування, 'солдат придворної охорони', 'виїзний лакей, слуга в багатому поміщицькому домі; слуга', 'народний танець' – і стала історизмом [СУМ 2: 16]. Від твірного слова *гайдук* функціонували й похідні утворення: *гайдуцький*, *гайдуцтво*, *гайдучка* [СЛУМ 6: 182–183].

Вийшла з ужитку наявна в досліджуваних текстах лексема **кгермекъ** (стп. *giertek*, уг. *duertek* [BES I: 423–424]) 'джура, зброєносець': *малжонок... приневолял ее, ажебы... то перед урядом... сознала, грозючи... с*

тым же кгермком своим на одном местцу замкнути а то приятелем ее своим объявити, хотячи на нее водлугъ невинности ее злую славу положить (Луцьк, 1563; АрхЮЗР 8/III: 47 [Цит за: СЛ.УМ 7:138]).

До назви зброї належить запозичене з угорської мови слово **палашиъ** (п. *palasz*, уг. *pallos*, тур. *pala* [ЕСУМ IV: 262]) 'різновид меча': *А речи тые, которые // при на(с) видите, то ест меновите ... шабе(л) две, палашиъ голы(и)* (Володимир 1608; ТУ: 244); *...та(к) те(ж) и речи // и речи прияте(л)ские пна Рослава Слови(в)ско(г)о[о], которые у мене в схова(н)ю были, то е(ст) ... побрали ... шабля и пала(ш), сребромъ ѿпра(в)ные, позлотистые и пу(л)гако(в) два* (Житомир, 1609; ДМВН: 125); *...с коня е(го) тисаво(го) в сене(х) при жолобе привязано(го) здерли ро(н)дъзъ сребръны(и) в бело(и) оправе сто зо(л). по(л). коштуючи(и), палашиъ сребро(м) оправны(и) з се(д)ла о(т) ле(с)ку зда(р)ли коштуючи(и) о(с)мьдеса(т) и пя(т) зол.* (Житомир, 1630; СР: 228). Лексема збереглася в українській мові зі значенням 'холодна зброя з довгим прямим і широким двосічним клинком на кінці, яка нагадує шаблю' [СУМ 6: 23].

Дискусійною є етимологія номена **шабля** 'шабля', яка в обстежуваних пам'ятках записана з початковим [ш]: *А за то у мене загамова(л) и взя(л) коня з санъми, на которых де(и), саня(х) было гроше(и), ... такъ те(ж) речи мои власные: сага(и)дакъ, шабля, ѿпа(н)ча, се(р)мяга* (Володимир 1578; ТУ: 169); *Взяли з мене напе(р)ве(и) я(р)мя(к) каразеевы(и) белы(и), и шаблю, и пое(с) з мешка* (Житомир 1590; АЖГУ: 45) і [с]: *То пак, де(и), вря(д)ни(к) его мл(с)ти пна Ма(р)ка Васи(л)евича Жора(в)ницкого, владыки лу(ц)кого и ѿстро(з)кого, хо(р)лопски(и) на имя Ле(в)ко з служебника(ми) своими самочетверть, з сага(и)даки и з саблями перене(м)ши мене на доброво(л)но(и) дорозе, на пере(д)ме(с)ти Лу(ц)комъ, не маючи до мене жа(д)ное potrzeby, ѿ(д)но мо(и)но*

кѡва(л)то(м) мене самого зби(л), сто(р)сова(л) (Луцьк 1563; ТУ: 102); ... а (з) мене є(р)мякъ лу(н)ски(и) блаки(т)ны(и) з шнурями шо(л)ковыми, за которы(и) дано три копы гроше(и) лито(в)ски(х); сага(и)да(к), саблю, за которую дано три копы гроше(и) (Житомир 1590; АЖГУ: 77). Підкреслимо, що форми із [с] використовуються рідше, наприклад, в "Актах Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік" виявлено лише один слововжиток *сабля* і 35 *шабля*. В. Борись указує на орієнтальне походження, можливо, п. *szabla* з тунгуського **sele-me*, однак до польської мови лексема потрапила з угорської, вірогідно, з останньої і давньоруське *сабля*. Не виключає автор і запозичення зі староруської, у якій номен функціонував уже в Х ст. [ESB: 590]. А. Брюкнер відзначає німецьке походження (нім. *Säbel* [Brückner: 538]). Безсумнівною є зміна с на ш саме в польській мові (в угорській початкове *sz* вимовлялося як *s*), що пояснюється уникненням мазурення [ESB: 590; Brückner: 538]. Отже, в українській мові форма *шабля* поширюється з кінця XV ст. [ССУМ II: 553], найімовірніше, під впливом польської мови, оскільки в Словнику давньоруської мови зафіксована лише форма *сабля* [Срезневський I: 238–239]. В. Мойсієнко початкове *ш* пояснює польською орфографією [5: 334], хоч не виключене й лексичне запозичення.

Лексема *шабля* 'холодна, перев. кавалерійська зброя із зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем' збереглася в сучасній українській мові без змін і функціонує з початковим [ш]. Відбувся розвиток семантики в напрямку метонімії – лексема позначає осіб, які володіють цією зброєю: 'один боєць-кавалерист (при вказуванні на кількість бійців)' [СУМ: 395].

Із II половини XVI ст. серед назв військового вбрання використовувана лексема **шишакъ** (п. *szyszak*, уг. *sisak* [ЕСУМ VI: 422]) 'шолом': *То пакъ я ... за живота, и по животѣ своемъ да(р)ую и даю и ты(м) листомъ моимъ записую,*

то є(ст) ... шишаками, при(л)бицами, ручницами<,> ощепы... (Єрна 1571; ВГ: 85); *гроши готовые до до(му) своего Брусилова тоє, де(и), все ѡ(т)проводади(в)ши а ку пожи(т)ку своему ѡбе(р)нувши все спряты домовые, штоко(л)векъ де ѡ(д)но рє(ч)ю рухомою на(з)вано и поменєно быти можетъ: ...стрє(л)бу за(м)кувую, шмыкго(в)нищы, гако(в)нищы, пу(л)гаковнищы и ру(ч)нищы, порохи, салетры, сє(р)ки, оловъ, зброє, па(н)цыри, пу(к)лєры, шишаки, начи(н)є пу(ш)карское и кова(л)ское* (Житомир 1590; АЖГУ: 48); *...та(к) те(ж) и речи // и речи прияте(л)ские ꙗна Рослава Слови(в)ско(г)о], которые у мене в схова(н)ю были, то є(ст) ... выбрали ... збро(и) две и шишаков два, зарука(в)є двое, пирвашь позлотисты(и)...* (Житомир, 1609; ДМВН: 125). Дослідниця назв військового вбрання Н. Яценко зазначає, що найближчим синонім до слова *шишакъ* в аналізованій період була лексема *шоломъ*, призначення високого шолома зі сталевую пластинкою – прикрити ніс воїна [7: 116]. Слово надалі архаїзувалося й у "Словнику української мови" зафіксоване із семантикою 'старовинний військовий металевий шолом з вістрям, на кінці якого була невелика кулька (шишка)' з позначкою застаріле [СУМ 11: 466].

Виявлено в досліджуваних текстах і мадяризми, котрі поповнили **побутову лексику, зокрема назви різновидів одягу: газука** (стп. *hazuka*, можливо, уг. *hasika* [BES I: 524]) 'верхній одяг, переважно підшитий хутром': *на том же возе знашли клумо(к), в которомъ клумку газука чорного утє(р)фину, лисами по(д)шитая, однорядо(к) блакитны(и) лю(н)ски(и) з шнурями, убра(н)є блакитное лю(н)ское, дьльѣ адамашки чо(р)ное* (Луцьк 1565, ТУ: 112). Згодом лексема *газука* вийшла з ужитку.

Використовуваний у північноукраїнських текстах XVI–XVII ст. гунгаризм **макгерка** (п. *magierka*, уг. *magyar* [BES II: 124])

‘нехутряна шапка’: А то, де(и), мєновитє што побра(но): ...макгерокъ по(л)торы копъ правє добры(х), за которую копу да(л) по пя(т)на(д)цати золотыхъ (Луцьк 1573; ТУ: 154–155); ... ѡ(т)няли ѡ(т) мєнє ... шапку макгє(р)ку, за которую дано грошє(и) шє(ст) (Житомир 1584; АКЖМУ: 87). "На думку етимологів, слово *магерка* було запозичене з польської мови: пол. *magierka* – утворилося від етнічної назви п. *madiar*, *madziar* – угорець, мадяр, пол. *madziar*, *magyar*, яка походить від назви одного з племен угорців *Moger*" [ЕСУМ III: 352–353; 7: 122–123]. Номен поширений у сучасних говірках північноукраїнського ареалу. Зіставлення семантики дає підстави зробити висновки, що лексема в обстежуваних говірках має розгалужену лексико-семантичну амплітуду значень, яка свідчить про активне функціонування лексеми в наріччі: *магерка* ‘плетена шапка’, ‘літня шапка’, ‘повстяна шапка’, ‘сукняна кругла шапка без вух’, ‘будь-яка шапка’, ‘полотняна шапка з візерунками по колу’, ‘шапка у вигляді чепчика з гудзиком зверху’ [1: 90]; *магерка* ‘джамірка: сукняна шапка, що нагадувала формою польські військові шапки й характеризувалася певними виступами’ [2: 175], *магієрка*, *магірка* ‘округлої форми чоловіча шапка з овечого хутра’ [4: 120]. У сучасній українській літературній мові лексема *магерка* перейшла в розряд застарілої лексики ‘повстяна шапка’ [СУМ 4: 589].

Докладний аналіз окремих пам’яток часто дає підстави внести корективи у відому інформацію про лексему. У монографії Н. Яценко з покликанням на картотеку Є. Тимченка наголошено, що слово *магерка* з’явилося в першій половині XVII ст. [7: 122–123], а в північноукраїнських пам’ятках номен ужито з другої половини XVI ст.

Угорське посередництво наявне в словах *бакгазия*, *катанка* та *кунтушъ*. Лексема **бакгазия**, **бакгазея**, **бакгазыя**: А то, де(и), мєновитє што побра(но): ... бакгазии блакиное шє(ст)

штучокъ по по(л)копы грѣшє(и) литовьски(х); чо(р)ное бакгазии цєльє(х) двє штуцє, штука по по(л)трєти золото(го) (Луцьк 1573; ТУ: 154); Е(р)могє(н), де(и), Поло(н)ски(и) повєди(л), и(ж) де(и) в не(го) з санокъ згину(л) тлумокъ скураны(и), в которо(м), де(и), было: ...чуга каразєи белои, бакгазеєю по(д)шита, жуна(н) чє(р)воны(и) фа(и)лю(н)дышовы(и) с кнѣбликами сребрєными позлотистыми, жуна(н) каразєи белое, бакгазеєю по(д)шиты(и) (Володимир 1578, ТУ: 169); є(р)мякъ фалу(н)дышу чи(р)воного из жупно(м) чи(р)воны(м) фалунъдышовы(м), бакгазыєю по(д)шиты(и)], взято (Житомир, 1583; АЖМУ: 51) зі значенням ‘бавовняна тканина, ситець’ у подальшому не стала надбанням української мови. А. Брюкнер указує на шлях лексеми з турецької чи арабської мов через угорське посередництво до польської (п. *bagazja*, уг. *bagazia*, тур., ар. *bagazija* [Brückner: 10]), а потім і до староукраїнської. За нашими спостереженнями, номен у староукраїнську мову потрапив безпосередньо зі східних мов. Підтвердженням є час функціонування лексеми в пам’ятках: в аналізованих північноукраїнських текстах слово засвідчене з другої половини XVI ст., а в Словнику Польщизни XVI ст. номен не зафіксований. А. Брюкнер виявив лексему в польській мові майже на століття пізніше, ніж у староукраїнській (у текстах В. Потоцького).

На позначення окремих видів каптана, крім лексеми *кунтушъ*, використовувалася **катанка** (стп. *katanka*, уг. *katona* [ЕСУМ II: 402]) ‘вид каптана, куртка’: У Сухоносє(н)ка: жупано(в) два, дєлѣя трєтая, кожухъ новы(и), хустъ билыхъ скриня, ката(н)ка кграбринова, спо(д)ныхъ рєчє(и) двое фалє(н)дишовые ѡ(д)ни, другие пакляковыє, пинєзє(и) золотихъ сорокъ (Житомир 1650; ДМВН: 193), запозичена з польської мови. У сучасних говірках лексема відзначається семантичною варіативністю, основна

причина якої – перенесення назви на інші види одягу: 'блузка з короткими рукавами', 'коротка приталена блузка', 'домоткана спідниця', 'сукняна спідниця', 'будь-яка домоткана тканина', а в деяких говірках у ній можна вбачати розвиток первинного значення: 'жіночий піджак', 'піджак із підрізними та призібраними боками', 'жіночий короткий одяг, призібраний у талії' [2: 63], 'верхній одяг із овечого сукна', 'каптан', 'жіноча безрукавка' [6: 172]]. Можливо, перенесення мовного знака на інший денотат пов'язане з перерозподілом у семантичній системі середньополіських говірок кількох назв (*куртка*, *каптан*, *кунтуш*), які позначали одну реалію.

У пам'ятках, писаних на різних територіях (Луцьк, Володимир, Житомир), виявлено слово **кунтушъ**, яке пройшло шлях посередництва польської та угорської мов і сягає етимологією джерела турецької мови (п. *kuntusz*, уг. *köntös*, тур. *kontoş* [ЕСУМ III: 143]) 'кафтан із відкидними рукавами'. У досліджуваних текстах слово має різні фонетико-графічні варіанти – **кунтушъ** / **кунътушъ** / **контушъ**: ...кунътушовъ пара... – одень пулггранатный, гатъласомъ подиштый,... другий кунътушъ фаленъдышовый, зелений, с потребами папужьми, золотых петдесят кошътуючий (Луцьк, 1649; АрхЮЗР 3/IV: 310); контушъ фаленъдышовый зелений с петлицами зелеными з лиштвами атласовыми кармазыновое масты – золотых сто (Володимир, 1649; АрхЮЗР 3/IV: 67); конътушъ ишкарлатный с петлицами ишкарълатными... – золотых триста (Володимир, 1649; АрхЮЗР 3/IV: 67); У Русачька: готовы(х) нѣзе(и) золоты(х) тисечу и три(д)цать золоты(х) по(л)ски(х), делия блакитьная, кунътушъ чо(р)ны(и), лисями по(д)ишты(и) (Житомир 1650; ДМВН: 194). Напевно, після того, як зникла реалія, у середньополіських говірках лексема почала номінувати інші види одягу: 'чоловічий довгий одяг із

доброякісної тканини, у якому поли, комір, рукави обшиті хутром', 'верхній одяг із якісного сукна з великими прорізами для рук і довгими фальшивими рукавами, які звисали донизу або частіше перекидалися на спину', 'чоловічий і жіночий старовинний одяг, який носила шляхта', 'верхній одяг, подібний до фуфайки', 'верхній розпашний одяг без гудзиків', 'халат із фабричної тканини' [2: 80]. У "Словнику української мови" семантика аналізованого слова обмежує вжиток реалії, а тому й лексеми XVIII ст. 'верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI–XVIII ст.' [СУМ 4: 400].

Немає єдиного тлумачення походження лексеми **доломанъ**. За поглядами укладачів "Етимологічного словника української мови", слово запозичене безпосередньо з турецької мови (тур. *dolaman*, *dolama* [ЕСУМ I: 106]. Є. Барань, проаналізувавши праці багатьох дослідників гунгаризмів, стверджує, що угорська мова (пор. уг. *dolománu*, у давньоуг. та уг. діал. *dolomán*) була одним із шляхів переходу слова в українські говори, також дослідниця наводить думку М. Кочіша: "укр. *доломан* запозичено через посередництво угорської і польської мов" [1: 75]: ...у Ма(т)яша взяли доломанъ облочи(с)ты и шипотуховы, которы(и) коштовалъ два(д)цать золотых (Житомир, 1635; АЖГУ: 168). У сучасній українській мові лексема стала історизмом, зокрема, у СУМі слово *доломан* марковане як дореволюційне 'гусарський мундир, розшитий шнурами' [СУМ 2: 359].

Угорська мова була посередницею поряд із польською в проникненні в староукраїнську мову слова **чи(ж)ми** (п. *ciżma*, уг. *csizma*, осм. *csizme* [BES I: 196]) 'угорські чоботи (червоного або чорного кольору)': А пото(м), де(и), рути(в)ишисє до коморы, ... побрали, пограбили, а то є(ст) мєновите: ... боты и чи(ж)ми сафьяновые, куплены за гроше(и) се(м)деся(т) (Житомир, 1605; ДМВН: 58). У сучасній українській

літературній мові лексема вийшла з ужитку.

Для одних проаналізованих слів угорська мова була джерелом запозичення (*добошъ, газука, кгермекъ, ка(р)вашъ, катанка, макгерка, шишакъ*), для інших – посередником (*бакгазия, доломан, кунтушъ, палашъ, чи(ж)ми*), а деякі слова (*га(и)дукъ, шабля*) не мають серед етимологів одностайної думки щодо походження. Найімовірніше, що майже всі гунгаризми потрапили до українських текстів, писаних на північноукраїнських територіях, через посередництво польської мови, зважаючи на відсутність безпосередніх контактів. До того в польській історії відомі тісні польсько-угорські зв'язки, унаслідок яких у польській мові з'явилися угорські слова військової тематики. Уживані в пам'ятках лексеми адаптувалися до фонетичної та граматичної системи української мови. На лексичному рівні зазнавали різних лексико-семантичних трансформацій – більшість архаїзувалися (*бакгазия, газука, добошъ, доломанъ, га(и)дукъ, кгермекъ, ка(р)вашъ, катанка, макгерка, шишакъ, чи(ж)ми*), подекуди зберігаючись у поліських говорах з модифікованим лексичним значенням (*катанка, кунтушъ, макгерка* тощо); окремі породжували похідні утворення (*гайдук, шабля* тощо).

Активне використання запозичень свідчить про їхнє пристосування до мови-реципієнта, їхню важливість у системі мови. З виявлених нами лексем одні вжиті в різних пам'ятках з різних територій північноукраїнського ареалу (*ка(р)вашъ, шишакъ, палашъ, шабля, кунтушъ*), інші засвідчені в одній пам'ятці (*добошъ, кгермекъ, газука, макгерка, катанка, доломан, чи(ж)ми*).

Висновки й перспективи дослідження. Отже, у північноукраїнських пам'ятках ділового стилю XVI–XVII ст. кількість слів угорського походження була незначною. Ці мадяризми найочевидніше потрапили разом із реаліями, котрі

позначали. Належали вони до двох тематичних груп (військова лексика та назви одягу), лише деякі з них зберігаються в сучасному поліському наріччі, низка мадяризмів з'явилася за польського посередництва. Також є лексеми, переважно тюркізми, котрі в староукраїнську мову потрапили через посередництво угорської мови. Функціонування слова не в одній пам'ятці, а в різних, ще й писаних на різних територіях, свідчить про її активне вживання в староукраїнській мові.

Перспективним є лексикографування гунгаризмів із пам'яток XVI–XVII ст. та обстеження староукраїнських текстів, писаних в інших ареалах, що дасть змогу виявити та зіставити спільні й відмінні особливості функціонування угорських запозичень у староукраїнських текстах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. 256 с.

АКЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. Житомир, 2002. 392 с.

АКЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ: Наукова думка, 1965. 191 с.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов. Ч. 1–8. Киев, 1859–1914.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / упорядн. В. Задорожний, А. Матвієнко. Київ: Наукова думка, 1995. 245 с.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: зб. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ: Наукова думка, 1981. 316 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред.

О. С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

СЛ.УМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994–2013. Вип. 1–16.

СР – Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів / упорядн. Г. В. Боряк та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 357 с.

Срезневский – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам. Спб., 1893–1903. Т. 1–3.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1977–1978.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

ТУ – Торговля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / упорядн. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.

BES – Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. Warszawa, 2000. Т. 1–2.

Brükner – Brükner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wiedza Powszechna, 1957. 806 s.

ESB – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. 863 s.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

AZhHU – *Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 rik, 1635 rik* [Acts of the Zhytomyr City Government: 1590, 1635]. (2004). V. M. Moisiienko (Comp.). Zhytomyr. [in Ukrainian].

AZhHU – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu 1611 r.* [Act Book of the Zhytomyr City Government of 1611]. (2002). A. M. Matviienko & V. M. Moisiienko (Comps.). Zhytomyr. [in Ukrainian].

AZhMU – *Aktova knyha Zhytomyrskoho miskoho uriadu kintsia XVI st. (1582–1588 rr.)* [Act Book of Zhytomyr City Government of the End of the 16th Century (1582–1588)]. (1965). M. K. Boichuk

(Comp.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

ArkhyuZR – *Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyy vremennoy Komissiei dlya razbora drevnih aktov* [Archive of Southwestern Russia, published by the Commission for the analysis of ancient acts]. (1859–1914). Kiev. [in Ukrainian].

VH – *Volynski hramoty XVI st.* [Volyn charteri of the XVI century]. (1995). V. Zadorozhnyi & A. Matviienko (Comps.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

DMVN – *Dilova mova Volyni i Naddniprianshchyny XVII st.* [Business language of Volyn and Dnieper region of the XVII century]. (1981). V. V. Nimchuk, V. M. Rusanivskyi et al. (Comps.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

ESUM – Melnychuk, O. S. (Ed.) (1982–2012). *Etymolohichnyi slovnyk ukrajinskoï movy* [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]. (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

SI.UM – *Slovnyk ukraïnskoï movy XVI – I polovyny XVII st.* [Dictionary of the Ukrainian Language of the XVI – I Half of the XVII century]. (1994–2013). Issue 1–16. Lviv. [in Ukrainian].

SR – *Selianskyi rukh na Ukraini 1569–1647 rr. Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Peasant movement in Ukraine in 1569–1647. Collection of documents and materials]. (1993). H. V. Boriak et al. (Comps.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Sreznevskiy – Sreznevskiy, Y. Y. (1893–1903). *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pismennym istochnikam* [Materials for the dictionary of the ancient Russian language according to written sources]. (Vols. 1–2). Spb.

SSUM – Hrynchyshyn, D. H., Humetska, L. L. & Kernytskyi, I. M. (Eds.). *Slovnyk staroukraïnskoï movy XIV–XV st.* [Dictionary of Ukrainian Language of the XVIth – XVIIth centuries]. (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

SUM – Bilodid, I. K. (Ed.). (1970–1980). *Slovnyk ukraïnskoï movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. (Vols. I–XI). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

TU – *Torhivlia na Ukraini XIV – seredyna XVII st. Volyn i Naddnyprianshchyna [Trade in Ukraine XIV – the middle of the XVIII century. Volyn and Dnieper]*. (1990). V. M. Kravchenko & N. M. Yakovenko (Comps.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

BES – Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego [Etymological Dictionary of the Polish Language]*. (Vols. 1–2). Warszawa. [in Polish].

Brückner – Brückner, A. (1957). *Słownik etymologiczny języka polskiego [Dictionary Etymological of the Polish Language]*. Krakow: Wiedza Powchesna. [in Polish].

ESB – Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego [Dictionary Etymological of the Polish Language]*. Krakow: Wydawnictwo Literackie. [in Polish].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Барань Є. Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти. Берегове – Ужгород: ЗУІ ім. Ф. Ракоці II – ТОВ "PIK-Y", 2021. 310 с. URL: https://kmf.uz.ua/wp-content/uploads/2021/11/final_barany-erzsebet_monografia_2021-10-13.pdf (дата звернення: 02.06.2022).

2. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002. 184 с.

3. Гриценко С. Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст. Київ: [б. в.], 2017. 934 с.

4. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 259 с.

5. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 446 с.

6. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся. Київ: [б. в.], 1997. 182 с.

7. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ: Інститут української мови: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2009. 179 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Baran Ye. Hungaro-Ucrainica. Uhorsko-ukrainski zviazky: movna interferentsiia i movoznavchi kontakty [Hungaro-Ucrainica. Hungarian-Ukrainian relations: linguistic interference and linguistic contacts]. Berehove – Uzhhorod. URL: https://kmf.uz.ua/wp-content/uploads/2021/11/final_barany-erzsebet_monografia_2021-10-13.pdf (reference date: 02.06.2022). [in Ukrainian].

2. Hrymashevych H. I. (2002). Slovyk nazv odiahu ta vzuttia serednopoliskykh i sumizhnykh hoviok [Dictionary of clothing and footwear names of Middle Polish and related dialects]. Zhytomyr. [in Ukrainian].

3. Hrytsenko, S. (2017). Dynamika leksyky ukrainskoi movy XVI–XVII st. [Dynamics of the vocabulary of the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Lysenko P. S. (1974). Slovyk poliskykh hovoriv [Dictionary of Polissya dialects]. Kyiv. [in Ukrainian].

5. Moisiienko V. M. (2006). Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st. [Phonetic system of Ukrainian Polissya dialects in the XVI – XVII centuries]. Zhytomyr. [in Ukrainian].

6. Ponomar L. H. (1997). Nazvy odiahu Zakhidnoho Polissia [Names of clothes of Western Polissya]. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Yatsenko N. O. (2009). Formuvannia nazv viiskovoho odiahu v ukrainskii movi [Formation of names of military clothes in the Ukrainian language]. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії: 30.06.2022

Схвалено до друку: 26.08.2022